

TURYSTYKA JAKO FORMA AKTYWIZACJI OBSZARÓW PROBLEMOWYCH O ZNACZNYCH WALORACH ŚRODOWISKOWYCH

Barbara ROSZKOWSKA-MĄDRA¹

1. Wstęp

Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie, ONW (ang. *less-favoured areas*, LFA), są określane przez wielu polskich autorów jako rolnicze obszary problemowe [22; 2; 4, s. 201-212]. Berry [3] określa je jako „systemy pozbawione wzrostu”, Klassen [9] jako regiony „upośledzone”, a Bański [2] jako „patologiczne”. Zgodnie z Dyrektywą 268/75 EWG, która w swych podstawowych założeniach obowiązuje również obecnie, są to obszary z handicapem, na których pojawia się postępujące wyludnienie, zubożenie społeczeństwa i zagrożenie naturalnego środowiska. Szacuje się, że na świecie 40% populacji wiejskiej żyje na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. W UE zajmują one powierzchnię 56% UR, a w Polsce obszar 9,048 mln ha, co stanowi ponad 53% UR. Obszary te są przedmiotem szczególnego zainteresowania w poszczególnych krajach, ze względu na ich znaczący wpływ na rozwój gospodarek.

Niejednokrotnie ubóstwo na rolniczych obszarach problemowych jest postrzegane jako konsekwencja przestrzegania na nich wymogów dotyczących ochrony środowiska, ponieważ często są to obszary o znacznych walorach środowiskowych. W związku z tym nie może dochodzić na nich do substytucji czynników produkcji, jak dzieje się na innych obszarach [18, s. 380-396]. Wydaje się, że rozwój turystyki może stanowić jedną z możliwych dróg aktywizacji tych obszarów i przyczyniać się do zachowania trwałości wykorzystania użytków rolnych, rozwoju środowiska wiejskiego, a także sprzyjać rozwojowi osadnictwa wiejskiego i możliwości otrzymywania wynagrodzenia za produkcję dóbr publicznych przez gospodarstwa rolne. W opinii Europejskiego Komitetu Społeczno-Ekonomicznego ECO/137 turystyka stanowi bez wątpienia ogromną wartość jako siła napędowa rozwoju regionów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie i ma często najważniejsze znaczenie w podnoszeniu zamożności tych regionów. Jednak nie może być ona jedynym fundamentem tych gospodarek [6].

---

¹ Dr Barbara Roszkowska-Mądra – Wydział Ekonomii i Zarządzania Uniwersytetu w Białymstoku.

Celem niniejszej pracy jest:

- ukazanie specyfiki rolniczych obszarów problemowych;
- wykazanie znaczącej roli turystyki w ich aktywizacji;
- przedstawienie instrumentów wspierających rozwój turystyki na obszarach wiejskich.

2. Specyfika rolniczych obszarów problemowych

Rolnicze obszary problemowe są określane w kategoriach ograniczonych zasobów rolniczych i (lub) ograniczonego dostępu do rynków i infrastruktury.

W wymiarze:

- agroekologicznym są obszarami, które mają ograniczony potencjał rolniczy ze względu na niskie lub źle rozłożone opady, słabe gleby, pochyłości terenu lub inne ograniczenia biofizyczne;
- socjoekonomicznym uwzględniają także tereny, które mogłyby mieć wyższy potencjał rolniczy, ale go nie mają z powodu: ograniczonego dostępu do rynków, złej infrastruktury, słabego zaludnienia i wykształcenia ludności, ograniczeń intensyfikacji produkcji rolniczej spowodowanych restrykcjami prawnymi dotyczącymi ochrony przyrody i innych podobnych ograniczeń.

Zatem są to obszary z ograniczeniami zasobów spowodowanymi zarówno przez samą naturę, jak i człowieka. Dodatkowy wymiar ich charakterystyki odnosi się do dynamiki ludności (wbrew oczekiwaniom tereny górzyste i wyżynne mogą charakteryzować się dużą gęstością zaludnienia).

Obecne systemy produkcji na tych obszarach są zwykle oceniane jako rolnictwo niskonakładowe z wielogatunkowym inwentarzem, roślinami uprawnymi o niskich wymaganiach glebowych i ekstensywną produkcją zwierzęcą. Wysokie ryzyko produkcji i zmienność klimatu zniechęcają rolników do inwestowania na tych obszarach. Występujący na nich nadmiar siły roboczej oraz dokuczliwy niedostatek może być uważany za konsekwencję działania niezrównoważonych czynników produkcji (niskie nakłady technicznych środków produkcji, a duże siły roboczej, przez co wydajność pracy jest bardzo niska).

Według Jakobschego obszary te charakteryzuje zarówno niski poziom życia, jak i intensywne migracje ludności oraz degradacja środowiska przyrodniczego [7, s. 326-363]. Są one postrzegane przez Secomskiego jako obszary „wymagające” zarówno w planowaniu i polityce regionalnej, rozpoznaniu i ocenie, jak i „wymagające” specjalnych posunięć w celu rozwiązania występujących na nich problemów [21].

Wspólną cechą obszarów uznawanych w krajach Unii Europejskiej za zapóźnione w rozwoju jest, zdaniem Maniona, oddalenie od dużych aglomeracji miejskich, dominacja na nich funkcji rolniczej, co wiąże się z niewielkimi możliwościami zatrudnienia ludności poza rolnictwem, i mała skala produkcji w przeważającej części funkcjonujących gospodarstw [15].

Na rolniczych obszarach problemowych występuje duża zmienność między poszczególnymi gospodarstwami, która dotyczy intensywności wykorzystania zasobów, jakości gleb, wielkości osiąganych dochodów i produktywności produkcji rolniczej. Zrozumienie źródeł i konsekwencji zróżnicowania gospodarstw rolnych ma, zdaniem Rubena i Pendera, decydujące znaczenie dla pomyślnego interwencjonizmu na rzecz rozwoju tych obszarów [20, s. 303-320]. W tym przypadku zróżnicowanie gospodarstw funkcjonujących na rolniczych obszarach problemowych nie jest postrzegane jako ekonomiczna zaleta, która umożliwiłaby uzyskanie postępu ze specjalizacji oraz wymiany handlowej zgodnie z teorią porównawczych zalet, lecz jest postrzegane jako wada. Powoduje ono bowiem wysokie ryzyko produkcji i wysokie koszty transakcyjne, które redukują efektywność rynku i mogą niejednokrotnie doprowadzać do burzliwych zachowań gospodarczych [5, s. 1400-1417; 8, s. 245-259].

Według van Keulena i Kuyvenhovea obszary te charakteryzują się warunkami szczególnego ubóstwa na wsi, niedostatku żywności oraz degradacją zasobów naturalnych. Przyczyną tego stanu rzeczy jest ich ograniczony dostęp do różnych środków pomocowych i fakt, że nie skorzystały one w przeszłości z sukcesów rozwoju rolnictwa, ponieważ były przeważnie pomijane przez rewolucję nowoczesnego gospodarowania. Także ostatnie tendencje rozwojowe w uprawie roślin i produkcji zwierzęcej wydają się nie zauważać specyficznych warunków agronomicznych i socjoekonomicznych, które przeważają na tych obszarach, tj.: niskich plonów roślin, które powodują ograniczenia w wydajności pracy, tworząc wyraźną barierę rozwoju tych terenów; lokalizacji w dużej mierze na terenach górskich i podgórskich oraz suchych i półsuchych, na których występuje wysokie ryzyko produkcji nienawadnianej zniechęcające farmerów do specjalizacji i prowadzące do pasywnych zachowań inwestycyjnych; oraz zachodzących procesów degradacji zasobów naturalnych z powodu pogarszania się własności gleby, jej erozji oraz zubożenia w składniki pokarmowe [23, s. 1-7; 14, s. 407-429].

Wśród funkcji pełnionych przez obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania wymienia się: produkcję dóbr (żywność, pasza, biomasa, włókno) oraz dostarczanie usług na rzecz społeczności; funkcję przestrzenną; funkcję środowiskową i krajobrazową związaną z podtrzymywaniem żywotności wiejskiego środowiska; ochronę i regenerację zasobów naturalnych (zapobieganie erozji gleb, utrzymanie wód gruntowych, ochronę przed naturalnymi zagrożeniami); funkcję społeczno-kulturową (utrzymanie kultury i lokalnej tradycji). Szczególnie na obszarach o ograniczonych możliwościach wzrostu produkcji rolniczej, gdzie cechy środowiska naturalnego wyraźnie ograniczają możliwości produkcji i towarowości gospodarstw rolnych, stając się przy tym czynnikiem różnicującym poziom dochodów rolniczych oraz wyznaczającym proces marginalizacji regionów o niekonkurencyjnym rolnictwie, należy mieć na względzie pozaprodukcyjne funkcje rolnictwa.

Badania przeprowadzone przez Mariniego wyraźnie wskazują na fakt, że ogromną rolę w zachowaniu równowagi socjalnej i gwarancji działalności rolniczej na terenach marginalnych odgrywać muszą dochody z pracy wykonywanej w zawodach pozarolniczych i zasiłki z opieki społecznej. Autor twierdzi, że pobudzenie rozwoju regionalnego i ochrony środowiska na obszarach marginalnych zależy od sektorów pozarolniczych. Jednak społeczeństwa zamieszkujące obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania charakteryzują się z reguły brakiem otwartości na nowe doświadczenia. Często cechą tych ludzi jest minimalizm prowadzący do akceptacji rzeczywistości, w której funkcjonują. W związku z tym nie przejawiają oni postaw przedsiębiorczych i nie dążą do podniesienia swego statusu materialnego [16, s. 261-274].

Wybór metod intensyfikacji wykorzystania zasobów, które mogą być odpowiednie dla rolniczych obszarów problemowych, wymaga bardzo zaawansowanych analiz. Wydaje się być w pełni zasadne badanie zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej omawianych obszarów. Podejście takie powinno polegać na uruchamianiu i lepszym wykorzystywaniu potencjalnych czynników wzrostu umiejscowionych na tych obszarach. Stworzy to możliwości opracowania konkretnych strategii mających przeciwdziałać ich dalszej marginalizacji. Samo rolnictwo na tych obszarach nie ma często żadnych szans na dalszy rozwój i skazane jest na pozostanie w „błędnym kole ubóstwa”. Społeczeństwu zależy jednak na utrzymaniu żywotności tych terenów, zapewnieniu bytu producentom rolnym gospodarującym na nich, zachowaniu piękna ich krajobrazu oraz podtrzymywaniu turystycznych walorów. Istotnym więc elementem w ochronie środowiska jest utrzymanie produkcji rolniczej, która pozwoli zapewnić byt producentom rolnym i będzie podtrzymywać i rozwijać walory przyrodnicze.

Rozwijanie różnych form działalności pozarolniczej (turystyka, rynek usług leśnych), a także wspieranie tradycyjnego, niekonkurencyjnego ekonomicznie rolnictwa, ze względu na pełnione funkcje ekologiczne na obszarach o niekorzystnych warunkach jest w pełni uzasadnione dla tego działu gospodarki i zgodne z zasadami racjonalnego gospodarowania [1, s. 7-16]².

3. Turystyka jako czynnik rozwoju gospodarczego

Obszary przyrodniczo cenne należą do tzw. obszarów problemowych o niskim stopniu zagospodarowania i o na ogół słabej infrastrukturze. Jednym z możliwych sposobów pozarolniczego zagospodarowania obszarów o znaczących walorach środowiskowych jest turystyka wiejska, agroturystyka, a także ekoturystyka. Są to formy turystyki, które w ostatnich latach cieszą się coraz więk-

² Według M. Adamowicza zasada racjonalnego gospodarowania w środowisku przyrodniczym powinna umożliwiać realizację celów ekonomicznych i społecznych przy przestrzeganiu wartości kulturowych, przestrzennych, etycznych. Zdaniem autora, poszerzenie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego może dawać podstawę do przekształcenia tradycyjnego modelu rozwoju zrównoważonego (rozwój ekonomiczny, rozwój ekologiczny, rozwój społeczny) poprzez dołączenie nowych wymiarów, a mianowicie rozwoju technologicznego, przestrzennego i etycznego.

szych zainteresowaniem, o czym świadczą dane statystyczne dotyczące rozwoju ruchu turystycznego na tych obszarach. Zainteresowanie tymi formami turystyki wynika z coraz bardziej powszechnej potrzeby wypoczynku w nieskażonym środowisku przyrodniczym i zaznania spokoju oraz poznania wiejskiej tradycji i kultury. Wzrost zainteresowania turystyką wiejską w istotny sposób przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych, na których istnieją zarówno naturalne, jak i prawne utrudnienia w prowadzeniu intensywnego rolnictwa.

Rozwój turystyki na obszarach wiejskich, przy zachowaniu ich walorów naturalnych, staje się czynnikiem ich aktywizacji. Jak twierdzą Krupińska i Rąkowski, rozwój turystyki stał się priorytetem dla wielu gmin, co znajduje potwierdzenie w strategiach ich rozwoju [11, s. 145-150; 17]. Turystyka zajmuje istotne miejsce w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, a jej rozwój pozwala realizować wiele celów, które korespondują zarówno z celami gospodarowania na rolniczych obszarach problemowych, jak i z celami zrównoważonego rozwoju. Sprzyja ona nie tylko racjonalnemu wykorzystaniu zasobów środowiska przyrodniczego, ale również spełnia znaczącą funkcję w stymulowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Rozwój turystyki powoduje przede wszystkim podwyższenie dochodów mieszkańców, które są znacznie niższe z racji występujących tam utrudnień i oferuje im dodatkowe miejsca pracy. Według szacunków, które podaje Żmija, jedno gospodarstwo świadczące usługi agroturystyczne uruchamia na obszarze wiejskim około 10 nowych miejsc pracy [24]. Ponadto stwarza możliwość łatwiejszego zbytu artykułów spożywczych wytwarzanych w gospodarstwie rolnym, przyczyniając się tym samym do utrzymania istniejącej produkcji. Jest to tym bardziej cenne, że obszary problemowe mają utrudniony dostęp do rynków zbytu ze względu na duże odległości i istotne braki w infrastrukturze oraz niepełną informację. Rozwijająca się turystyka znacząco stymuluje napływ inwestycji z zewnątrz. Przyczynia się również do wzrostu majątku trwałego tych obszarów przez rozwój zagospodarowania turystycznego i usług towarzyszących, co w konsekwencji powoduje wzrost cen gruntów rolnych i działek budowlanych. Kontakt mieszkańców obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania z ludnością miejską ma niebagatelny wpływ na wzrost ich przedsiębiorczości, otwartości na nowe doświadczenia i dążenie do podniesienia swego statusu materialnego. Takie zachowania sprzyjają zarówno ochronie walorów krajobrazowych i wartości kulturowych, jak i tworzeniu warunków do podnoszenia poziomu kulturalnego i cywilizacyjnego wsi.

Rozwój turystyki wiejskiej na rolniczych obszarach problemowych, szczególnie tych o wysokich walorach przyrodniczych i o tradycyjnym wiejskim krajobrazie, może być motorem napędowym rozwoju wsi. W województwie podlaskim przykładem gminy położonej na obszarze ONW i posiadającej znaczne walory turystyczne jest gmina Płaska, która turystykę traktuje priorytetowo w swoim rozwoju. W gminie tej około 35% dochodów stanowią dochody z działalności turystycznej. Zarówno władze gminy, jak i jej mieszkańcy uważają, że

powinna ona chronić charakter tradycyjnie wiejskiej, spokojnej okolicy, pozbawionej pseudonowoczesnych i krzykliwych form zagospodarowania terenu. Przykładem są wsie Rygol i Mikaszówka zabudowane prawie w całości drewnianymi, dobrze utrzymanymi domami o charakterystycznej architekturze, malowanymi w kolorze „ugier” [19, s. 59-69]. W ostatnich latach można zaobserwować znaczny rozwój turystyki na obszarach problemowych. W województwie podlaskim, które położone jest w ponad 90% na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania i które jest szczególnie predestynowane do rozwoju agroturystyki ze względu na swoje szczególne walory środowiskowo-kulturowe, liczba gospodarstw agroturystycznych zwiększa się. W 2005 roku było ich 710, w stosunku do roku 2000 nastąpił wzrost o 36%. Województwo podlaskie zostało zakwalifikowane na czwarte miejsce w kraju pod względem liczebności gospodarstw agroturystycznych. Dla tego regionu agroturystyka może stać się efektywnym kierunkiem rozwoju gospodarki ze względu na korzyści położenia, atrakcyjność przyrodniczą utrzymaną dzięki niedoinwestowaniu terenu i atrakcyjność kulturową zachowaną dzięki wielonarodowej strukturze etnicznej. W rozwijaniu tego przedsięwzięcia na rolniczych obszarach problemowych nieodzowna jest jednak pomoc państwa, polegająca na wsparciu finansowym i edukacyjnym, a także na przekonaniu lokalnych społeczności do tego, że propozycja ta jest warta wysiłku, ponieważ przyczyni się do poprawy ich statusu materialnego. Agroturystyka intensywnie rozwija się także w innych regionach kraju, np. na Dolnym Śląsku, który posiada znaczne obszary o niekorzystnych warunkach do produkcji rolniczej (24% UR) i jednocześnie liczne walory krajobrazowe, turystyczne i lecznicze, gdzie tereny o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chronionych zajmują ponad 20% powierzchni i 24% powierzchni UR [12, s. 90-102; 13, s. 119-132]. Agroturystyka jest wysoce rozwinięta w niektórych europejskich regionach górskich, np. w Austrii, dostarczając dodatkowego źródła dochodów, przyczyniając się tym samym do przetrwania funkcjonujących tam gospodarstw rolnych. Ponadto należy zaznaczyć, że atrakcyjne krajobrazy i kultura, w dużym stopniu ukształtowane przez ekstensywne rolnictwo, stanowią podstawę do rozwoju turystyki na tych obszarach nie tylko w ramach gospodarstw rolnych.

Inną formą turystyki mogącą z powodzeniem rozwijać się na rolniczych obszarach problemowych, a w szczególności na terenach posiadających znaczące walory środowiskowe, jest ekoturystyka, która jest formą najbardziej przyjazną przyrodzie i która nie degraduje środowiska naturalnego i kulturowego, a wręcz przyczynia się do jego ochrony. Ekoturystyka ma szczególne znaczenie dla ubogich, słabo rozwiniętych ekonomicznie regionów, gdzie intensywny rozwój gospodarczy nie zubożył naturalnych ekosystemów i pierwotnych krajobrazów. Turystyka ta ukierunkowana jest na kontakt z naturą i nie wymaga czynienia wielkich inwestycji, natomiast daje szansę miejscowej ludności na osiąganie dodatkowych dochodów i zmniejszenie bezrobocia. Wydaje się, że rozwój tej formy turystyki może hamować migrację ze wsi do miast i przyczyniać się do

doceniania własnej tożsamości przez mieszkańców tych obszarów oraz chęci ochrony swojego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń. W ostatnich latach obserwuje się wzrost liczby turystów korzystających z bazy noclegowej na obszarach chronionych, np. na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej w latach 2003-2005 nastąpił wzrost liczby turystów korzystających z noclegów. W 2005 roku z bazy noclegowej na terenie Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej skorzystało 28296 turystów, w tym 10668 turystów zagranicznych, co stanowiło o 5145 więcej osób aniżeli w 2003 roku.

4. Instrumenty wsparcia rozwoju turystyki

Wsparcie rozwoju turystyki przed przystąpieniem Polski do struktur unijnych odbywało się w ramach programów przedakcesyjnych, po akcesji mieszkańcy obszarów wiejskich mogą korzystać ze środków Sektorowego Programu Operacyjnego Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich, Programu LEADER+, Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR) oraz Sektorowego Programu Operacyjnego Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw (SPO-WKP). Fundusze kierowane na rozwój turystyki na obszarach problemowych dają możliwości rozwoju całej gospodarki tych obszarów. Przykładem był realizowany w rozszerzonym Białowieskim Parku Narodowym duński program DAN CEE Puszcza Białowieska, który przyczynił się do dofinansowania 53 przedsięwzięć, a przede wszystkim do przełamania bierności lokalnej społeczności i do uświadczenia jej, że turystyka może stanowić ogromną szansę na rozwój tego obszaru i przyczynić się do znacznego wzrostu ich dochodów [10, s. 99-126]. Szkolenia i doskonalenie kadr dla turystyki mogły otrzymać wsparcie z europejskiego Funduszu Społecznego w ramach SPO Rozwój Zasobów Ludzkich. W latach 2007-2013 rozwój turystyki wiejskiej wspierany będzie przez Europejski Fundusz Rolny Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego. Aktywizacja obszarów opóźnionych w rozwoju będzie wymagać włączenia do planowania i wdrażania inicjatyw rozwojowych lokalnych partnerów społecznych, co jest zgodne z zasadami programu LEADER. Realizowane projekty będą służyć podniesieniu atrakcyjności tych obszarów. Realizowany w latach 2004-2006, w ramach SOP, zakres działań zostanie utrzymany na lata 2007-2013 i rozwinięty w kierunku elementów kształtujących standard życia na wsi oraz wpływających na wzrost atrakcyjności inwestycyjnej. Celem nadrzędnym *Strategii rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007-2013* jest poprawa warunków życia i pracy mieszkańców wsi poprzez wzrost gospodarczy, z uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska. Cel ten zamierza się osiągnąć poprzez realizację trzech celów szczegółowych. Jednym z nich jest wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, w ramach którego charakter priorytetowy będą miały działania służące: różnicowaniu działalności w celu zapewnienia alternatywnych źródeł dochodu, zachowaniu walorów przyrodniczo-krajobrazowych obszarów wiejskich, aktywizacji społeczności wiejskich i poprawie infrastruktury społecznej oraz rozbudowie infra-

struktury technicznej. 21,5 mld euro zostanie przeznaczonych na wsparcie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w latach 2007-2013, w tym 14,2 mld euro pochodzić będzie z budżetu UE.

5. Podsumowanie

Turystyka jest jedną z możliwych dróg aktywizacji rolniczych obszarów problemowych, ponieważ samo rolnictwo nie ma tam szans na rozwój, a zachowanie rolniczego użytkowania ziemi jest potrzebne ze względu na utrzymanie ich żywotności, zachowanie równowagi ekologicznej, ochronę krajobrazu i różnych form wypoczynku. Rozwój turystyki na tych obszarach spełnia znaczącą rolę w stymulowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego. Powoduje on wzrost dochodów mieszkańców i ich przedsiębiorczości oraz otwartości na nowe doświadczenia, a także ułatwienia zbytu płodów rolnych wytworzonych w gospodarstwie rolnym. W rozwijaniu tego przedsięwzięcia nieodzowne jest jednak wsparcie finansowe krajowe i unijne, które wraz ze znaczącymi walorami środowiskowymi omawianych obszarów jest w stanie przyczynić się do istotnego ożywienia ich gospodarki, jak również do ochrony krajobrazu i zachowania dziedzictwa kulturowego wsi polskiej.

Literatura

1. Adamowicz M., *Koncepcja zintegrowanego, zrównoważonego i wielofunkcyjnego rolnictwa w polityce rozwoju wsi*, [w:] *Integracja problemów środowiskowych i teorii zrównoważonego rozwoju w systemie zarządzania przedsiębiorstwem*, II Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Białystok, 17-18 stycznia 2005, Centrum Zrównoważonego Rozwoju i Zarządzania Środowiskiem, Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Białystok 2005.
2. Bański J., *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne nr 172, IGiPZ PAN, Warszawa 1999.
3. Berry B., Conkling E., Ray D., *The Geography of Economic Systems*, Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs 1976.
4. Brodziński Z., *Obszary problemowe w rolnictwie na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego*, „Fragmenta Agronomica” 2002, nr 1 (73).
5. De Janvry, A., Fafchamps, M., Sadoulet, E., *Peasant household behaviour with missing markets: some paradoxes explained*, „The Economic Journal” 1991, nr 101.
6. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny ECO/137, *Regiony o niekorzystnych warunkach strukturalnych*, Bruksela 2005.
7. Jakobsche J., *Plan przestrzennego zagospodarowania kraju i planowanie makroregionalne*, [w:] J. Regulski (red.), *Planowanie przestrzenne*, PWE, Warszawa 1985.

8. Key N., Sadoulet E., de Janvry A., *Transaction costs and agricultural household supply response*, „American Journal of Agricultural Economics” 2000, nr 82.
9. Klaassen L., *Area Economic and Social Redevelopment: Guidelines for Programmes*, Paris 1965.
10. Kłodziński M., *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*, IRWiR PAN, Warszawa 2006.
11. Krupińska W., *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich z uwzględnieniem obszarów chronionych*, [w:] M. Kłodziński (red.), *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*, Seria: Problemy rozwoju wsi i rolnictwa, PAN-IRWiR, Warszawa 2001.
12. Kutkowska B., *Ocena skuteczności wspierania gospodarstw rolniczych położonych na terenach o niekorzystnych warunkach (ONW) na Dolnym Śląsku*, „Wieś i Rolnictwo” 2006, nr 4.
13. Kutkowska B., *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce na przykładzie Dolnego Śląska*, „Wieś i Rolnictwo” 2004, nr 2.
14. Kuyvenhoven A., *Creating an enabling environment: policy conditions for less-favored areas*, „Food Policy” 2004, 29.
15. Mannion J., *Polityka rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Problemy integracji rolnictwa*, nr 3, FAPA, 1997.
16. Marini M., *A Typology of Farm Families in Southern Italian Marginal Areas*, [w:] *Multipurpose Agriculture and Forestry*, Kiel 1987.
17. Rąkowski G., *Koncepcja rozwoju turystyki na transgranicznych obszarach chronionych na wschodnim pograniczu polskim*, [w:] M. Kłodziński, T. Jaksh (red.), *Ekonomiczno-społeczne ograniczenia oraz szanse wsi i rolnictwa na obszarach chronionych*, SGGW, Warszawa 1995.
18. Reardon, T., Vosti, S.A., *Issues in the analysis of the effects of policy on conservation and productivity at the household level in developing countries*, „Quarterly Journal of International Agriculture” 1997, nr 31 (4).
19. Roszkowska-Mądra B., *Znaczenie turystyki w przygranicznych obszarach wiejskich województwa podlaskiego*, *Studia Regionalne* 1-2(5), Wyd. WSE w Białymstoku, Białystok 2002.
20. Rubern R., Pender J., *Rural diversity and heterogeneity in less-favoured areas: the guest for policy targeting*, „Food Policy” 2004, nr 29.
21. Secomski K., *Ekonomika regionalna*, PWE, Warszawa 1982.
22. Smoleński Z., *Ekonomiczne i społeczne przemiany w rolnictwie europejskim*, PWRiL, Warszawa 1988.
23. Van Keulen H., *Heterogeneity and diversity in less-favoured areas*, „Agricultural Systems” 2006, nr 88.
24. Żmija J., *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój obszarów wiejskich w Regionie Małopolski*, Wyd. Czuwajmy, Kraków 1999.